

MADÁCH ÉS A HALADÁS ARITMIÁJA

Csak az tehet fel magának kérdéseket a világegyetem értelméről, aki képes meglepődni az események menetén.

MAX WEBER

Madách — feltehetőleg — előbb csak meglepődött. Aztán felháborodott, feltette magának a felháborodás kérdéseit, végül megpróbált válaszolni rájuk. Ismerjük a válaszait, és tegyük fel, hogy megértettük őket. Nem volt társadalomtudós, politikus sem volt. Végeredményben tehát nem is az a fontos, ki mennyire tud belenyugodni Madách kérdéseibe és válaszaiba, ki mennyire ért egyet velük.

A Tragédia szerzője értelmet keresett; mondjuk, a világegyetem értelmét. Haladást talált. De miféle haladást?

Első zseniális telitalálata: a haladás egyetlen adekvát műfaja a tragédia. Az *ember tragédiája*: bukás és távlat.

Távlat? A jövőre csak a múltból (no meg a jelenből) lehet következtetni. Minden jövőbenezés mozgósítása, dinamizálása a már megszerzett tapasztalatoknak. Nem véletlen, hogy a jövő komolyan vehető fürkészői a legkevésbé sem optimista ábrándkergetők. A haladást mint tűrhetetlen állapotok fokozatos megszűnésének vagy radikális megszüntetésének folyamatát hirdetik. S nem véletlen az sem, hogy éppen az optimizmus és a haladás értelmezése körül találja a legtöbb félreértést az, aki figyelmet szentel ezeknek az időben módosuló fogalmaknak. Pangloss személyében Voltaire bárgyún megalkuvó optimistaként gúnyolja ki Leibnizet. Tegyük úgy, mintha nem olvastuk volna a *Candide*-ot. Lehet-e optimista az, aki „ezt a világot” — a mindenkori világot — „az elképzelhető világok legjobbjának” vallja? Hát ez a legjobb? A nyomorgó milliók, a tudatlanság, önkény, az ártatlan szenvedők és a pöffeszkedő bűnösök világa? Aki úgy véli, hogy nemcsak minden, ami volt — mert ebben még van ráció —, de minden, ami lesz, ami lehet: rosszabb, az kétségtelen tagadója a haladásnak. De nem optimista, hanem pesszimista reakciós. Véglegesként fogadja el a rosszat, a legrosszabbát, mert már túl nem haladhatóvá teszi azzal, hogy a legjobbnak állítja.

A Tragédiában felleljük a leibnizi elvet: az Úr testesíti meg, az, akit csak „*hódotol illet meg, nem bírálát*“ azért, amit teremtett; aki azt vallja, hogy megteremtette az elképzelhető világok legjobbját, tehát olyan világot, amelyen már nem lehet javítani. Nyelvünk bölcsessége a *javíthatatlant* ellentétezi a *tökéletessel*. Holott van köztük rokonság is: egyformán abszolút jelzők, semmilyen erőfeszítéssel nem mozdíthatók ki holtpontjukról. Tagadják az erőfeszítést. Tagadják az embert.

Persze, Lucifer is leibniziánus, csakhogy a maga módján, vagyis fonákul. Ez a világ az elképzelhető világok legrosszabbika — mondhatná

mindegyik színben, de nem mondja, mert tudja, hogy a következő szín világa éppoly megváltoztatandó lesz, mint az előtte való volt, amelyet a csalódott, az újra csalódott Ádám meg akart változtatni... Akik sehol sem lelték Madách haladás-koncepcióját — amely színről színre, álomról álomra, ébredésről ébredésre a változtatás parancsoló szükségeként viszi előre ezt a lélegzetelállítóan izgalmas és mozgalmas, mert elmemozdító tandrámát —, valamilyen giccses „tragédiának“ tapsoltak volna szívesebben. Madáchnál nincs apoteózis. A Tragédia ott végződik, ahol a küzdelemnek kell kezdődnie: a küzdelem az egyetlen bizonyossága a Tragédiának, minden tragédiának.

Századunkban még a reakciós sem vallhat színt, hogy haladásellenes. A haladáshoz csak azok nem „viszonyulnak“ semmilyen módon, akik megpróbálnak a történelmen kívül élni. Mi, civilizált emberek tehát kétféleképpen közelíthetjük meg a haladás eszméjét: demagógiával és küzdelemmel. A demagógiára még visszatérek. Kezdjük a nehezebben, a küzdelmen.

A fokozódó veszély-tudat halálos szorításában, bénító hírek, menekülésvágy és helytállás-kényszer közt vergődve írja Bálint György 1936-ban:

„Ma eszembe jutott Madách. Mindig nagyon szerettem *Az ember tragédiáját*, csak utolsó mondatával nem tudtam soha kibékülni. Annyi céltalan küzdelem után mégis: »Ember küzdj és bízva bízzál!« — mindig úgy éreztem, hogy Madách ezt a mondatot meggyőződés nélkül írta a nagy mű végére; csak azért, hogy eleget tegyen az optimizmus illemszabályainak. Most, nem is tudom, hogyan, ezen a kora tavaszi napon ráeszméltem, hogy ez a mondat az egész mű lényege. Küzdelem magáért a küzdelemért: ez az élet. Madách nem hiába nevelődött Hegelen, dialektikus volt, megértette, hogy élni annyi, mint küzdeni, és ezért a küzdelem jó. Bízva bízni: ez kissé nehéz, és nem mindig sikerül. Küzdeni viszont olyan természetes és nélkülözhetetlen, mint lélegzetet venni. Küzdeni még bizakodás nélkül is érdemes.

Besötétedett, hűvösen libben a szél, most kellene menekülni. Ki tudja, lehet-e még, mire megint világos lesz. Maradok.“

Nem elég bízni, a haladásban. Ez világos. Küzdeni kell... A nagy eszmények fonák és groteszk, sírnivalóan groteszk diadala: hitelük, nemesítő erejük akkora, hogy a legszennyesebb eszközöket, a legvérfoltozottabb szerszámokat is velük — a céllal — próbálják tündöklő tisztára mosni. Ma már az agresszor is békét hirdet, a diktátor is szabadságot ígér, a maradi is haladásról szaval. Árt-e ez a haladásnak? Árt. Árt, mert zavart kelt, hitelt ront, demobilizál. Kisajátítván a haladás ügyének szolgálatát s kijelölve előmozdításának „egyedül üdvözítő“ módozatait, azokat rekeszti ki az igazi szolgálatból, akik valóban érdekeltek a haladásban: nem értük s nem is a haladásért, hanem általuk, helyettük és ellenük — tehát a haladás ellen — gyakorolja a hatalmat. Madách Ádámja rendre fáraó, hadvezér a görög demokráciában, keresztesvitéz, vezető forradalmár, kiszolgáltató tudós. Álljunk meg ez utóbbinál; Keplernél, aki rop-pant tudását aprópénzre kénytelen felváltani, s ebben a buta, hiú, kacér asszony inkább mellékkörülmény, mint ok. Más az ok. Mutatis mutandis az, amiért egy Einstein kétségbeesetten halt meg, tudván, hogy zseniális felfedezéseivel hozzájárult a legpusztítóbb fegyver előállításához; amiért

Dürrenmatt fizikusai az örültekházába menekülnek, amiért Brecht Galilei-je a visszavonás után, tanítványa keserű kifakadására — „Szerencsétlen ország, amelynek nincsenek hősei!“ — így felel: „Nem. Szerencsétlen az az ország, amelynek hősökre van szüksége.“ S ezzel már vissza is kanyarodtunk a haladáshoz, ha egyáltalán eltávolodtunk tőle.

Kétségtelen, főként huszadik századi szemmel nézve kétségtelen, hogy a tudós számára horoszkópot készíteni nem jelent olyan gyötrő lelkiismereti problémát, mint atombombát gyártani. A horoszkóp és az atombomba a tudománynak mellékterméke csupán, nem célja. De micsoda melléktermékek! Fölébe kerekednek a célnak, fölébe kerekednek a tudósnak. A csillagjósolás ártalmatlanabb ugyan a nukleáris robbanás gyilkos gombájánál, annival ártalmatlanabb, amennyivel alacsonyabb fokát jelzi a tudomány hatalmának — vagyis a haladásnak. S ezzel talán eljutottunk oda, ahonnan voltaképp kiindulnunk kellett volna: a haladás roppant problémájához korunkban. Nem véletlenül választottam éppen a tudomány s implícite a technológia fejlődését érzékeltető példát, hiszen a haladás legkétségtelenebb bizonyítékának nagyon sokan, aggasztóan sokan, éppen ezt tartják.

Századunkban a haladás nem ugyanazt jelenti mindenki, az egész emberiség számára. Van, akinek már az is haladás, ha napjában egyszer jóllakhat. Ne szégyelljük ezt bevallani, pontosabban, ne szégyelljük bevallani, hogy szégyenletes foltja ez a haladásnak, noha csakis azok szégyellik, akik teljességgel ártatlanok benne, akik a legtöbbet teszik azért, hogy megszűnjék az éhség a földön. A javak igazságos elosztásának társadalmi elve nem ott érvényesül, ahol a technológia a legfejlettebb, s a leginkább áthatotta a mindennapi életet, viszont ott — az Egyesült Államokban — vetődnek fel a legélesebben azok az ellentmondások, amelyek a céljavesztett haladást jelzik. A radikális sajtó tanúsága szerint az amerikai közvéleményt, amely csupán néhány évvel ezelőtt még a tudományos és műszaki haladás bűvöletében élt, ez a fejlődés ma már a következő problémák képében foglalkoztatja: a tudomány segítségével egyre több növényzet-pusztító bombát és lézert alkalmaztak Vietnam ellen; az Apollo-terv eddig 24 milliárd dollárt emésztett fel — minek?; több mint 27 millió lakosnak nincsen biztosítva a létminimuma; 2 millió amerikai sose járt iskolába (!); minden második amerikai állampolgár tizennégy éves kora óta dolgozik; terjednek a szekták, gombamód szaporodnak a „próféták“ — paradoxális visszahatásaként a tudati szennyeződésnek; az autók kipufogója megmérgezi a városok levegőjét, a rovarirtók kipszítják a még szabadon élő állatfajtákat, felborul a biológiai egyensúly — s az aggasztó, új és még újabb jelenségek száma egyre nő. Edmund Clay fiata' biofizikus, aki a szuperszonikus repülőgépből látja annak a jelképét, amit ő röviden így nevez: „Menekülés — előre!“ — a tudományos haladással kapcsolatos, indokolt aggályokat azzal magyarázza, hogy a tudomány eddig nem oldotta meg a hagyományos problémákat, és ezek mellé új problémákat kreált.

Hol a megoldás? Madách tudta. A londoni színház végén Ádám azt a társadalmat invokálja:

*Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,
Közös erővel összeműködik,*

*Minőt a tudomány eszmél magának,
És melynek rendén értelem virraszt.
Ez el fog jönni, érzem, jól tudom.*

Hét és fél évtizeddel később, 1936-ban, ugyanazokban a napokban, amikor igazolást keresve — a kétségbeesésre? a helytállásra? — Bálint György felidézi *Az ember tragédiáját*, visszhangja kél a madáchi hitvallásnak:

*Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedj
szép, komoly fiadat!*

A feladat még mindig nem került le az emberiség napirendjéről. József Attila már olyan forradalmak kortársa volt, amelyek félféudális sorban élő népeket lendítettek át elkerülhetetlennek vélt történelmi szakaszokon a szocializmusba. Az emberiség és a haladás viszonya ma még összetettebb. Legalább két-három termelési mód szimultán alakulásának vagyunk tanúi, részesei, sőt, ha beleszámítjuk az etnológusok felfedezte törzseket, amelyek az ősközösségi barlanglakók életét élik — még többnek is. Kőkorszakbeli kortársaink évezredek tucatjaival vannak mögötte annak a társadalmi rendnek, amelyet a néhány száz kilométerrel odébb élő nemzetek mint túrhetetlen visszamaradottságot igyekeznek felszámolni. Próbáljuk elképzelni a *Tragédiát* úgy, mintha az egymást követő történelmi-társadalmi alakulatokat megjelenítő színek egyszerre jelennének meg a színpadon: körülbelül ilyen képet mutat a Föld 150 évvel Madách születése után. S ehhez gondoljuk hozzá a XIV. szín döbbenetes látomását, szállóigévé lett gondolatát: „Sok az eszkimó, kevés a foka” — mely akár egy mai ökológiai vita mottója is lehetne —, hogy ráeszméljünk: Madách közelebb van hozzánk, mint a kortársaihoz, közelebb állunk hozzá, mint számos kortársunkhoz.

Madách egy olyan haladás-modellt állított fel a *Tragédiában*, amely kétértelműnek hatott sokáig, mint minden alternatíva: a kétségbeesést éppúgy le lehetett vezetni belőle, mint a biztatást a küzdelemre. Mire hasonlít ez, ha nem a valóságra magára, amely döntések szakadatlan láncolata, bukásoké és nekirugaszkodásoké; mire, ha nem a történelemre, amely nem futószalagon készül?

A történelemre, amely felöltötte s le is vetette sokhelyütt már a londoni szín alakját, de — mi tudjuk, Madách nem tudhatta — a falanszter-alakot sosem öltheti fel. Aki a londoni színt megírta, annak ismernie kellett s helyeselnie is a szocializmus tanát. Aki leírta a falansztert, az a kispolgári utópizmustól féltette a kollektívizmus felé tartó emberiséget, attól, amelytől Lenin is óva intett: az egyenlősítőt, a szikkadt, nem emberarcú, tehát magát szocialistának csak álcázó rendtől. *Madách haladás-eszményében az ember célja, nem pedig eszköze a haladásnak.* Csakhogy a *Tragédiában* Madách nem eszményt ábrázol, hanem tapasztalatot, s tapasztalata szerint minden addigi rend az eszköz és a cél felcserélésének, szerepcseréjének folyamataként kapcsolódott a megdöntött és a kivándó rendhez. *Az ember tragédiájának* keretjátéka a bibliai anekdotából páratlan szintézis lehetőségét bontja ki: a bravúros kettős perspektívában Ádámmal együtt mi is előrevetített történetként látjuk azt, ami visszatekintve, a bizakodásra s küzdelemre méltó jövőhöz képest az em-

beriség előtörténetének bizonyul. Van Rilkének egy csodálatos gondolata, amely mintha a Tragédia sugallatára született volna: azt kívánja a költő, bárcsak olyan ártatlanul nézhetnők a dolgokat, mint az első ember... Madách az első ember bibliai fikcióját, a mitikus Ádámot hívja segítségül, hogy a teljes ártatlanság — vagyis tapasztalat-mentesség — valóság legyen, s a megszerzendő tapasztalatok története — álmom. (Történelemről szólunk, tapasztalatról, tehát hadd emlékeztessünk arra, hogy a Tragédia bukott forradalom után született.) Ami Madách számára tehát ismeret és tapasztalat, egyéni és közösségi, vagyis emberiség-méretű — az Ádám álma. Felébredvén, a metafizikai kaland hőse visszalép a történelmen kívüli, pontosabban a történelme előtti létbe, melynek biológiai mozzanat jellegét az emberi faj öngyilkossága és a fajfenntartás ösztöne és felelőssége közötti alternatíva nyomatékosítja. Ismerjük Ádám-Madách választát. Tudja, mit vállal, minek néz elébe: álombeli múltja immár jövő.

Jövő: vagyis megváltoztatandó jelenek sora. Madách költői nyelvén a haladás a mindenkori változtatás szükségessége: ez a bizonyosság, ezért a küzdelem. Ugyanez kor- és eszmetársunk, Brecht kemény, illúziótlan nyelvén így hangzik: „A világot meg kell változtatni, aztán pedig megváltoztatni a megváltoztatott világot.“

Akár programnak fogjuk fel, akár definíciónak — a haladás meghatározásának —, ha a bennünk élő Madách álmában vagy a mi álmunkban kortársunk lenne, mint Kepler a francia forradalomé, megértené, és velünk tartana. „Közös erővel összeműködni.“

Halmy Miklós: I. 25.

